Małgorzata Misiak

Uniwersytet Wrocławski

DOI 10.19195/1642-5782.16(26).5

Łemkowie — tylko „inni” czy aż „obcy”?

Łemkowie stanowią grupę ludności ruskiej, której losy pozostają mocno związane z dziejami Polski. Od 2005 r. społeczność ta posiada w państwie polskim, zgodnie z Ustawą z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym¹, oficjalny status grupy etnicznej. Jest więc jedną z czterech uznanych w Polsce grup etnicznych, obok Karaimów, Romów i Tatarów.

W dyskursie naukowym Łemkowie określani bywają jako grupa zarówno etnograficzna, jak i etniczna. Helena Duć-Fajfer użyła w odniesieniu do statusu tożsamościowego współczesnych Łemków terminu będącego kontaminacją obu określeń:

określenie [Łemków] jako grupy etniczno-etnograficznej stosuję do podkreślenia faktu spełniania przez tę społeczność kryteriów zarówno grupy etnograficznej, jak i grupy etnicznej w szerokim rozumieniu tego słowa, tzn. grupy społecznej posiadającej własną kulturę, terytorium, wiarę we wspólne pochodzenie, wspólnotę dziejów, i świadomość własnej odrębności².

Termin ten w pełni odzwierciedla złożoność łemkowskiej tożsamości etnicznej. Z jednej strony część społeczności definiuje się jako członkowie ukraińskiej wspólnoty narodowej, a więc grupa o statusie jedynie etnograficznym; z drugiej — część Łemków mówi o sobie jako odrębnej grupie etnicznej, wpisując się tym samym w szerszy krąg etniczny tzw. Rusinów karpackich (Karpatorusinów).

Historycznie Łemkowie ukształtowali się w pełni jako osobny byt etnograficzny na obszarze pasma polskich Karpat, a więc w obrębie państwa polskiego³.

¹ <http://isap.sejm.gov.pl> (dostęp: 28.05.2017).

² H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska — zagadnienia badawcze*, [w:] *Łemkowie i łemkownictwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, Kraków 1997, s. 87.

³ Terminem „Łemkowie” obejmuje się zazwyczaj jedynie Rusinów mieszkających w Polsce, ale należy zaznaczyć, że południowe stoki Karpat, na Słowacji, zamieszkuje ludność należąca do tego samego typu etnograficznego, co Łemkowie. Jest ona jednak określana zwykle mianem: Rusinów, Rusnaków, Rusinów Preszowszczyzny. Etnonim „Łemkowie” nie zyskał tam popularności.

Jak są postrzegani przez Polaków tworzących od wieków ich naturalne środowisko społeczno-narodowe?

Współczesne znaczenie przymiotników „inny” i „obcy” ukształtowało się w polszczyźnie w XV w. „Inny” oznaczał: *nie ten sam, nie taki sam; drugi, dalszy, pozostały; nie taki sam, różny, odmienny*⁴. Dziś obecne jedynie w gwarach, starsze rozumienie „innego” — *jeden, jedyny* stanowi podstawę etymologiczną znaczenia leksemu *inny*. Wiesław Boryś pisze o wyłonieniu się współczesnego jego definiowania z szeregu znaczeń: *jeden* → *jeden z kilku, któryś, jakiś* → *inny*⁵.

Obcy od XV w. to tyle, co: *nienależący do jakiegoś kręgu osób, rzeczy, spraw; niewłaściwy komuś, nieobjęty czymś zainteresowaniem*. A we wcześniejszej polszczyźnie: *cudzy, nie swój; niebędący właściwością ani elementem czegoś; niewłaściwy, nieprawdziwy; niebędący uczestnikiem, odsunięty od czegoś*. Etymologicznie *obcy* wywodzi się z prasłowiańskiego *obъjъ: ‘wspólny, nie swój’ motywowanego praindoeuropejskim *ob^{hi} ‘koło, obok’ i * -tjo- ‘taki, który jest wokół’⁶.

Wydaje się, że ukształtowane w XV w. znaczenie leksemów *inny* i *obcy* w pełni charakteryzuje sposób postrzegania Łemków przez Polaków i nie ulega wątpliwości, że są „inni”. Ale na czym polega ich „inność”? Łemkowie to ci, którzy są wokół, ale czy są „obcy”?

Łemkowie — „swoi”, „nasi”, „polscy”

Historyczna łemkowska „mała ojczyzna”, zwana Łemkowszczyzną, a przez nich samych *Łemkiwsczyną* czy *Łemkowyną*, rozciągała się wzdłuż grzbietów Karpat polskich, od Popradu na zachodzie po dolinę Osławy na wschodzie. Badania archeologiczne obszaru Łemkowszczyzny etnicznej prowadzone w ramach rekonstruowania tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski⁷ potwierdzają istnienie pierwszych śladów osad ludzkich na tym terenie dopiero w XIII w. W XIV w. polscy historycy upatrują zaś początków procesów społecznych, które doprowadziły do wytworzenia się łemkowskiej grupy etnograficznej. Wówczas napłynęła w Karpaty pierwsza fala pasterzy wołosko-ruskich. Według tzw. teorii migracyjnej (funkcjonującej również pod nazwą „teoria wołosko-ruska”) fala ta zapoczątkowała stopniowe zasiedlanie pasma Beskidów. Ludność wołosko-ruska wchłonęła Nielicznie obecną na tym obszarze ludność polską. Badania materiału antropimów autochtonicznych mieszkańców Beskidu Niskiego i Sądeckiego,

⁴ W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2005, s. 199.

⁵ *Ibidem*. Zob. również: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1. A–H, Kraków 1952–1956, s. 460–462.

⁶ *Ibidem*, s. 370.

⁷ Dokumentacja Archeologicznego Zdjęcia Polski gromadzona i udostępniana jest przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Zob. portal mapowy: <http://geoportal.nid.pl/nid/> (dostęp: 28.05.2017).

jak i miejscowych toponimów, przeprowadzone w okresie międzywojennym, wykazują, że — jak pisał Kazimierz Dobrowolski — „poważna część pierwotnych nazwisk (w niektórych okolicach 1/5–1/3) wykazuje pochodzenie bałkańsko-rumuńsko-ruskie”⁸. To właśnie Wołosi (etniczni Rumuni) i Rusini przybyli z południa (z Szaryszu na Słowacji) są bezpośrednimi przodkami etnograficznych Łemków⁹. Łemkowie stanowią więc grupę mniejszości autochtonicznej, czyli zamieszkującej terytorium Polski od dłuższego czasu (od stuleci), w odróżnieniu od grup alochtonów, czyli imigrantów (Greków, Wietnamczyków itd.). Ową „długość trwania” w obrębie państwa polskiego jako jedną z cech mniejszości narodowych i etnicznych zapisano w cytowanej ustawie (art. 2 pkt 5: „jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat”). Trzeba dodać, że cechą charakterystyczną grup mniejszości narodowych czy etnicznych jest to, że w państwie, w którym mieszkają, są one u siebie. Cecha ta jest szczególnie wyraźnie widoczna w przypadku mniejszości etnicznych nieposiadających odniesienia do państwa narodowego.

W przypadku społeczności łemkowskiej nie można wskazać precyzyjnie miejsca/miejsc, skąd przybyli ich protoplaści. Z punktu widzenia etnogenezy Łemkowie są, owszem, „inni”, ale „swoi”, więc nie powinni być „obcy”.

Szlachta polska w okresie I RP uznawała Rusinów zamieszkujących terytorium państwa za element współtworzący polską społeczność. Warto przypomnieć, że było to społeczeństwo dość specyficzne pod względem etnicznym i językowym. Jak zaznacza Włodzimierz Suleja, w XVIII w. „polski chłop stanowił 20% ogółu mieszkańców, zaś chłop z ziem kresowych — ukraiński, białoruski i litewski — chłop nie znający języka polskiego, w wielonarodowościowym państwie liczył aż 56%”¹⁰.

W okresie budzenia się nastrojów narodowych i etnicznych, związanych z ruchami Wiosny Ludów, również Rusini galicyjscy próbowali zdefiniować swoją tożsamość narodową, sięgając w sposób zupełnie naturalny do wschodniosłowiańskich korzeni. Rusińska tożsamość etniczna musiała więc opierać się na zaprzeczeniu przynależności do społeczności polskiej. Wszelkie XIX-wieczne próby rusińskiego etnicznego samookreślenia się postrzegane były wówczas przez Polaków w kategorii zdrady.

⁸ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemię polskie*, „Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie” 29 listopada–4 grudnia 1930, s. 135–152.

⁹ Wśród Łemków rozpowszechniona jest również tzw. teoria autochtonizmu (teoria łemkowsko-rusińska) zakładająca, że przodkami Łemków było plemię Białych Chorwatów, zamieszkujące Beskidy w pierwszych wiekach naszej ery. Według uczonych ukraińskich Łemkowie wywodzą się od Rusinów (Ukraińców), których osady znajdowały się w Beskidach w XII w., w czasach istnienia Rusi Kijowskiej — L. Filipiak, *Spoleczno-polityczna sytuacja Łemków w III RP*, Toruń 2013, s. 54–59. Zob. również: M. Misiak, *Etnogeneza w świetle badań naukowych*, [w:] eadem, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław 2006, s. 45–54.

¹⁰ W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997, s. 32.

Przynależność Rusinów do społeczności polskiej potwierdziła, powołana w 1848 r. we Lwowie, polska Rada Narodowa. Konstatawała ona, że Rusini są Polakami, różniącymi się od innych Polaków jedynie obrządkiem religijnym, a nie narodowością¹¹. W tym kontekście znamienity jest tytuł pracy Aleksandra Bartoszuca opublikowanej w 1939 r.: *Polskie osadnictwo historyczne: Łemkowie — zapomniani Polacy*¹².

Społeczeństwo II RP w około 35% składało się z ludności pochodzenia nie-polskiego¹³. Łemkowie, których liczebność w tym okresie ocenia się na około 150 tysięcy, stanowili jedną z tych grup. Wobec zamieszkiwania terytorium odrodzonego państwa polskiego przez tak dużą procentowo ludność obcą etnicznie pojawiły się kwestie narodowościowe. W odniesieniu do mniejszości słowiańskich rządy polskie, jak zauważa Andrzej Chojnowski, realizowały politykę asymilacji państwowej¹⁴. Niezwykle ważna rola w realizacji tego zamierzenia przypadła szkole. Przywołać można jako przykład chociażby Ustawę z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, we *Wstępie* której czytamy: „Ustawa niniejsza wprowadza takie zasady ustroju szkolnictwa, które mają Państwu ułatwić organizację wychowania i kształcenia ogółu na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej”¹⁵. Szkoła w okresie międzywojennym miała jednoczyć wszystkich mieszkańców ziem polskich; wskazywać i wpajać szacunek dla tego, co miało stanowić wartość dla wszystkich bez względu na wyznanie czy narodowość — dla instytucji państwa.

W 1929 r. Jan Kornecki, poseł na Sejm II RP, nauczyciel i działacz oświatowy, członek komisji oświatowej Sejmu II kadencji¹⁶, pisał: „Naród polski, który pragnie utrzymania swojej niepodległości i siły państwowej, musi dbać o to, by szkoła publiczna zawsze i wszędzie służyła przede wszystkim wychowaniu obywateli dla Państwa Polskiego”¹⁷.

Dzieci łemkowskie, jak i inni obywatele państwa, podlegały obowiązkowi szkolnemu. W relacjach łemkowskich, zbieranych ponad 70 lat po zakończeniu II wojny światowej, Łemkowie, których dzieciństwo i okres szkolny przypadły

¹¹ Zob. np. D. Sosnowska, *Inna Galicja*, Warszawa 2009.

¹² A. Bartoszuć, *Polskie osadnictwo historyczne: Łemkowie — zapomniani Polacy*, Warszawa 1939.

¹³ Dane szacunkowe dotyczące udziału mniejszości narodowych i etnicznych w społeczeństwie II RP oscylują między 30 a 40%. Jerzy Tomaszewski podaje uśrednioną wartość 35,4% — *idem*, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 35.

¹⁴ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław-Warszawa 1979, s. 38.

¹⁵ <http://isap.sejm.gov.pl> (dostęp: 28.05.2017).

¹⁶ *Kornecki Jan (1884–1967)*, Biblioteka Sejmowa, Parlamentarzyści, biblioteka.sejm.gov.pl/ (dostęp: 28.05.2017).

¹⁷ J. Kornecki, *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1929, cyt. za: K. Hebel, „Wojna na mapy”, „wojna na słowa”. *Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym*, Wien 2014, s. 156.

na czasy dwudziestolecia międzywojennego, wciąż wspominają swoich nauczycieli, cytują zapamiętane z lekcji wierszyki:

no jeszcze wiersze pamiętam jak na pierwszego / na 11 listopada [...] od miasta Krakowa / skąd wyszła na wojnę kampania kadrowa / skąd Józef Piłsudski wyruszył na wroga / przez całą Polskę pójdzie biała droga. / Przez pola okryte sławą i żałobą / pokłoni się droga legionową drogą / zaszumi drzewami pieśń życia, pieśń chwały / z Krakowa starego do samej Warszawy. / Będzie na tej drodze lud tłumny i rojny / dzisiaj szlakiem pracy dawniej szlakiem wojny / wyrośnie z drogi Polska piękna silna / z Krakowa do Warszawy / z Warszawy do Wilna¹⁸.

Ale co najważniejsze — pobrzmiewa w łemkowskich wspomnieniach głębokie przekonanie tych ludzi, że są (i zawsze byli) pełnowartościowymi, lojalnymi, obywatelami państwa polskiego. Nierzadko deklarowana przez nich przynależność państwowa jest łączona z identyfikacją etniczną — Łemko to obywatel Polski:

być Łemkiem, to znaczy być wolnym, lojalnym obywatelem państwa polskiego, ale zachować własną tożsamość narodową, własne wartości kulturowe: językowe, obyczajowe, religijne, być Łemkiem to znaczy dźwigać kilkakrotnie większy ciężar od przeciętnego obywatela tego kraju, ażeby zachować swoje wartości narodowe i uszanować wartości naszych współmieszkańców¹⁹.

[czerwiec 1947] Przychodzi żołnierz, prowadzi mnie na plebanie, a tam na środku pokoju mają przygotowaną ławkę, porucznik Lewandowski krzyknął na mnie: „Jakiej jesteś narodowości?” A ja na to: „Panie poruczniku, jestem polskim obywatelem, tu się urodziłem, tu służyłem przy wojsku i byłem na wojnie”²⁰.

jesteśmy obywatelami polskimi / jesteśmy mniejszością / ale jest w Polsce wiele mniejszości / nie tylko Lemki / bo są i Cyganie i są Żydzi / są Niemcy, autochtoni są Ślązacy / no to jest Polska²¹.

Łemkowie byli więc „swoi” również jako współobywatele państwa polskiego.

Łemkowie — dlaczego „inni”?

Nazwa „Łemkowie” jest egzoetnonimem²² powstałym w pierwszej połowie XIX w., na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Pierwotnie nazwa ta pełniła funkcję przezwiska. Najbliżsi rusczy sąsiedzi Łemków, Bojkowie, określali tak Rusinów mających upodobanie do nadużywania w gwarze słowa „lem”, o znaczeniu polskim ‘lecz, jeno, tylko’. Wśród odnotowanych przez etnografów egzoetnonimów w przeważającej liczbie powstawały one na bazie wcześniejszych przezwisk²³.

¹⁸ Relacja zarejestrowana w 2013 r., zbiory własne autorki [III].

¹⁹ J. Zwoliński, *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994, s. 120.

²⁰ R. Chomiak, *Nasz łemkowski los*, Nowy Sącz 1995, s. 36.

²¹ Relacja zarejestrowana w 2012 r., zbiory własne autorki [IV].

²² Termin „egzoetnonim” oznacza nazwę narzuconą danej grupie przez inną grupę w odróżnieniu od endoetnonimu, który oznacza nazwę będącą wytworem członków danej społeczności.

²³ Zob. S. Węglarz, *Koncepcje etnograficznego zróżnicowania kultury ludowej dzisiaj*, „Polska Sztuka Ludowa — Konteksty” 46, 1992, z. 2, s. 54.

Etnonim „Łemkowie” rozpowszechnił się wśród Rusinów i z czasem wyparł starszą nazwę: Rusin. Określenie to przyjęło się powszechnie w piśmiennictwie naukowym.

Łemkowie są Rusinami, są więc „inni” wobec większości, wśród której zamieszkiwali i zamieszkują, czyli Polaków. Tradycyjne osadnictwo łemkowskie stanowiło najdalej na zachód wysunięty klin osadnictwa wschodniosłowiańskiego, otoczonego z trzech stron: zachodniej, północnej i południowej przez Słowian zachodnich: Polaków i Słowaków.

Przynależność do kręgu wschodniosłowiańskiego uwidaczniała się (i uwiadacznia) najmocniej przez używany dialekt. Gwary Łemków posiadają wszystkie typowe cechy dialektów wschodniosłowiańskich, ale dzięki wielowiekowemu sąsiedztwu gwar polskich i słowackich charakteryzują się również wieloma cechami językowymi właściwymi dialektom zachodniosłowiańskim (np. wpływ gwar polskich uwidacznia się w stałym paroksytonicznym akcencie wyrazowym, w występowaniu tzw. fonetyki międzywyrazowej udźwięczniającej, jak w polskiej wymowie krakowsko-poznańskiej, czy w miękkiej artykulacji spółgłosek palatalnych). Cechy te powodowały, że gwary Łemków, jak pisze Roman Reinfuss, były przez ich ruskich sąsiadów określane jako „zepsuta mowa ruska”²⁴.

Przeziąknięta elementami wschodniosłowiańskimi jest również kultura górali ruskich — poczynając od ubioru (z charakterystycznym krojem, noszonej również przez polskich górali, czuchy), przez obyczaje, po muzykę (choćby z wywodzącym się z pieśni cerkiewnych śpiewem wielogłosowym).

„Inność” Łemków przejawiała się również w przywiązaniu do Kościoła rytu wschodniego, gdy Kościół rytu rzymskiego uważany jest za tradycyjne wyznanie Polaków. Inność religijną do dziś zaznaczają w krajobrazie Beskidu Niskiego i Sądeckiego wciąż tam obecne, mimo wysiedlenia Łemków, łemkowskie cerkiewki.

Łemkowie — tylko „inni” czy aż „obcy”?

Wydarzenia lat powojennych pokazały, jak dramatycznie zmienił się status Łemków w stosunku do tego w okresie międzywojennym. Pozostali „inni”, ale już „nie swoi”, okazało się też, iż są tak dalece „obcy”, że wręcz „niechciani”.

Po II wojnie światowej, jak pisze Sławomir Łoziński,

dominującą kategorią myślenia, niezależnie od przekonań politycznych, stał się naród oraz państwo jednonarodowe. Odrzucona została koncepcja państwa obywateli o różnej narodowości, a przyjęto zasadę państwa narodowego, utożsamiającego obywatelstwo z narodowością. [...] Polska zaczęła coraz silniej oznaczać wspólnotę narodową Polaków, a mniejszości narodowe stały się „grupami obcymi”²⁵.

²⁴ R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 7, 1948, przedruk [w:] *Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, Sanok 1997, s. 17.

²⁵ S. Łoziński, *Wobec polskiego państwa narodowego. Mniejszości narodowe w Polsce w okresie 1945–89*, [w:] *Rzeczpospolita utracona. Następstwa nazizmu i komunizmu na ziemiach polskich*, red. J. Eisler, K. Rokicki, Warszawa 2010, s. 242.

Historycy podkreślają, że taki sposób myślenia w dużej części był konsekwencją II wojny światowej: „Wojna wyostrzając i wynosząc na powierzchnię podziały narodowe, ukształtowała specyficzny kształt świadomości narodowej. Poprzez sytuację zagrożenia naród stał się powszechnie dominującą kategorią myślenia, podstawową więzią i podmiotem działania”²⁶. Stąd też po 1945 r. nastąpiły w Polsce zmiany struktury i geografii etnicznej²⁷. W przypadku mniejszości narodowych i etnicznych zastosowano zasadę przymusowych przesiedleń.

W latach 1944–1947 Łemkowie doświadczyli dwóch fal wysiedlenia ze swojej „małej ojczyzny”. W wyniku pierwszej (1944–1946), prowadzonej w ramach dwustronnej umowy między PKWN (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego) a Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką o wymianie ludności zamieszkującej w pasie nadgranicznym²⁸, na Ukrainę wyjechało około 65% z ogólnej liczby Łemków²⁹. Przesiedlenia ludności łemkowskiej na radziecką Ukrainę odbywały się z dużymi oporami ze strony Łemków. Mimo przynależności do świata wschodniosłowiańskiego Łemkowie nie identyfikowali się z Ukraińcami, z okresu dwudziestolecia międzywojennego wynieśli głębokie przekonanie, że są obywatelami Polski [w dokumentach mowa była o „ewakuacji wszystkich obywateli (polskich) narodowości ukraińskiej, białoruskiej, rosyjskiej i rusińskiej”³⁰], a więc czuli, że w Polsce są jednak u siebie. Urzędnicy administracji terenowej w raportach informujących o przebiegu akcji adresowanych do zwierzchników podkreślali przywiązanie Łemków z jednej strony do swojej ziemi — ojcowizny, z drugiej — do państwa polskiego³¹. Mająca początkowo dobrowolny charakter akcja przesiedleńcza, przekształciła się w akcję o charakterze przymusowym. We wrześniu 1945 r. rozpoczęła działalność specjalna grupa operacyjna „Rzeszów”, której zadaniem był przymusowy wywóz ludności wschodniosłowiańskiej na Ukrainę³².

²⁶ K. Kersten, *Polska — państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość*, [w:] *Narody. Jak powstały i jak wybijały się na niepodległość?*, red. M. Kula, Warszawa 1989, s. 462.

²⁷ Dla porównania, szacuje się, że w II RP mniejszości narodowe stanowiły około 35% ogółu obywateli, natomiast na początku lat 50. XX w. około 2%. Wówczas też popularne było powiedzenie, że Polska jest „czysta jak szklanka wody” — S. Łoziński, *op. cit.*, s. 238.

²⁸ Zob.: A. Głowacki, *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, [w:] *Białe plamy — czarne plamy, sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 307; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, „Prace Komisji Wschodniosłowiańskiej” 8, 2004, s. 83; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Warszawa 1972, s. 194 (za: L. Filipiak, *op. cit.*, s. 101).

²⁹ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej” 7, 2001, s. 26. Autorka powołuje się na ustalenia m.in. E. Misiły — *idem*, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946*, t. 1. *Dokumenty 1944–1945*, Warszawa 1996, t. 2. *Dokumenty 1946*, Warszawa 1999.

³⁰ S. Dudra, *Łemkowie*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, red. S. Dudra, B. Nitschke, Kraków 2010, s. 258.

³¹ *Ibidem*.

³² *Przeszłość należy do historyków. Rozmowa o stosunkach polsko-ukraińskich w PRL z Igorzem Hałagidą, historykiem z gdańskiego OBEP (rozmawia Barbara Polak)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” nr 8, wrzesień 2001, s. 8.

Pozostałą jeszcze na Łemkowszczyźnie ludność (około 35 tysięcy³³) wysiedlono ostatecznie w 1947 r. w ramach tzw. akcji „Wisła”. Ekspatriowani Łemkowie znaleźli się na terenach Polski północnej i zachodniej, na tzw. ziemiach odzyskanych. Dla nich te ziemie były obczyzną. Łemkowszczyzna etniczna przestała tym samym istnieć.

Obczyzna potęgowała poczucie obcości u Łemków i to właściwie na wszystkich płaszczyznach. Mieszkający na Łemkowszczyźnie w zwartej skonsolidowanej grupie, po przesiedleniu doświadczyli rozproszenia swojej grupy na znacznym obszarze. Zgodnie z wytycznymi administracyjne władze terenowe miały obowiązek osiedlania nie więcej niż 10% ludności pochodzącej z akcji „Wisła” w poszczególnych miejscowościach. Prowadzona była polityka rozbijania dawnych społeczności wiejskich i rodzinnych przez osiedlanie Łemków z jednej wsi na Łemkowszczyźnie w różnych miejscowościach na obczyźnie³⁴. Zmieniło się również otoczenie ludzkie, sąsiadami byli co prawda dalej Polacy, ale bardzo często ekspatriowani z Kresów Wschodnich II RP. Ludność ta obciążona niejednokrotnie doświadczeniami wołyńskimi była wrogo nastawiona do nowo przybyłych Rusinów. Zmieniło się otoczenie geograficzne: góry i pagórki beskidzkie zostały zamienione na tereny nizinne, ostry klimat górski na umiarkowany. Elementy te sprawiały, że dawne, stosowane na Łemkowszczyźnie metody uprawy roli przestawały się sprawdzać, trzeba było „nauczyć się” gospodarzyć na nowo. W krajobrazie zabrakło i drewnianych chył, i łemkowskich cerkiewek. Odcięcie od Kościoła rytu wschodniego stanowiło istotny element dodatkowego wyobcowania ludności rusińskiej. Do tego dochodziło poczucie niezawinionej i niezrozumiałej krzywdy związanej z wysiedleniem i opuszczeniem własnej ziemi, domów, dorobku pokoleń. Łemkom doskwierała również tęsknota za utraconą „małą ojczyzną”. Przez lata, a może okres ten liczyć trzeba w perspektywie pokolenia, ludność ta miała problemy z adaptacją w nowym środowisku.

Po przesiedleniu Łemkowie zaczęli ukrywać własną kulturę, obyczaje, język. Jak zaznacza Mirosław Pecuch, „cechą charakterystyczną ich [Łemków na obczyźnie] tożsamości kulturowej była rezygnacja z jej uzewnętrznienia”³⁵. Zachowania takie nie były powodowane wstydem, ale strachem przed reakcją sąsiadów. Łemkowie przedstawiani byli w oficjalnej powszechnej propagandzie jako

³³ R. Reinfuss, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990, s. 129.

³⁴ Zob. 1947 listopad 10, Warszawa — *Instrukcja MZO dotycząca zasad osiedlania rodzin ukraińskich (tajne)*, (dokument nr 13), [w:] R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999, s. 53–54. Szczegółowy opis rozmieszczenia przesiedleńców z akcji „Wisła” w dawnym (w granicach z 1947 r.) województwie wrocławskim przynosi publikacja J. Żurki — *idem, Rozsiedlenie ludności w ramach akcji „Wisła” w dawnym województwie wrocławskim. Opracowanie materiałów źródłowych*, Wrocław 2000.

³⁵ M. Pecuch, *Tożsamość kulturowa a etniczna. Łemkowie w zachodniej Polsce i na Ukrainie. Studium porównawcze*, Gorzów Wielkopolski 2009, s. 92–93.

ludność karnie wysiedlona ze swoich domów, która czynnie wspierała działania partyzantki ukraińskiej w Beskidach. Pojawiło się zjawisko etniczności ukrytej — ukrywania „inności”, a wraz z nim poczucie obcości:

Nas przywieźli do Jadwisina³⁶, to jest pod Chojnowem. To nas tam przywieźli do takiego dworu. Tam były ze wschodu ludzie. Każdy się bał, bo to mówili, że bandyci [przyjechali], że takie, no różne. Teraz się śmieją z tego. To tak, siedzieli w stajni ze siekierami, z widłami³⁷.

Tu z początku nie było lekkie życie. Ludzie się bali, bo byli nastawione [przez władze], że przyjdą banderowcy. Nastawienie było straszne, aż zobaczyli, że to spokojne³⁸.

Zmianę statusu społeczności łemkowskiej umożliwiły dopiero przemiany społeczno-polityczne w 1989 r. Lata 80. XX w. były okresem wychodzenia mniejszości narodowych i etnicznych z wykluczenia etnicznego. Przyjęta przez Sejm RP 7 kwietnia 1989 r. Ustawa Prawo o stowarzyszeniach³⁹ dawała środowiskom mniejszości narodowych i etnicznych możliwość organizowania się. Po raz pierwszy po II wojnie światowej możliwa była rejestracja najważniejszych organizacji łemkowskich: Stowarzyszenia Łemków (1989) i Zjednoczenia Łemków (1990). Liderzy i członkowie organizacji łemkowskich poprzez swoją niezwykle dynamiczną działalność przyczynili się do rozwoju i podtrzymania własnej kultury. Wielość i różnorodność podejmowanych inicjatyw sprawiły, że zaczęto mówić o renesansie kultury łemkowskiej.

Nastąpiły powroty Łemków do ich „małej ojczyzny” — na Łemkowszczyznę. Zgodnie z przysługującymi mniejszościom etnicznym prawami Łemkowie zaczęli upominać się o swoje prawo do bycia u siebie. Na obszarze niegdyś zamieszkanym przez nich pojawiły się podwójne tablice z nazwami miejscowości: po polsku i po łemkowsku. Dla Łemków stanowią one symboliczny akt powrotu na ziemię przodków, w ukochane i wytęsknione Beskidy. Pojawiający się ze strony polskich mieszkańców dawnej Łemkowszczyzny sprzeciw wobec umieszczania podwójnych tablic informacyjnych można tłumaczyć strachem przed utratą własności, przed powrotem w góry rdzennych, autochtonicznych mieszkańców.

Łemkowie — „obcy”, bo „nieznani”

Pytanie o to, czy Łemkowie są „inni” czy „obcy”, jest w gruncie rzeczy pytaniem o ich odbiór przez Polaków, którzy stanowią ich naturalne społeczne środowisko.

³⁶ Jadwisin — wieś w powiecie złotoryjskim na terenie województwa dolnośląskiego.

³⁷ Relacja zarejestrowana w 1999 r. [LS, Rokitniki], zbiory Archiwum Łemkowskiego Zespołu Pieśni i Tańca „Kyczera”.

³⁸ Relacja zarejestrowana w 1999 r. [LS, Komorniki], zbiory Archiwum Łemkowskiego Zespołu Pieśni i Tańca „Kyczera”.

³⁹ Zob. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. 1989, nr 20, poz. 104.

W 2004 r. Bogdan Halczak i Czesław Osękowski przeprowadzili sondaż diagnostyczny wśród studentów Uniwersytetu Zielonogórskiego mający na celu ustalenie, jaki jest stan wiedzy studentów na temat Łemków i jaki stereotyp Łemka utrwalił się w świadomości młodych Polaków⁴⁰.

Walter Lippmann, twórca pojęcia stereotypu, pisał, że jest on „obrazem w głowie ludzkiej” — „jednostronny, częściowy i schematyczny obraz jakiegoś zjawiska i zarazem opinia o nim”⁴¹. Stereotypy stanowią zatem jedynie wyobrażenie o X, zawierają jego obraz uproszczony, wiedza w nich zawarta nie odzwierciedla realnej, obiektywnej rzeczywistości.

Występowanie stereotypów narodowych jest zjawiskiem normalnym i powszechnym. Stereotypy wyrastają z doświadczenia historycznego grup, są wynikiem kontaktów sąsiedzkich⁴². Istnienie stereotypu danej grupy etnicznej/narodowej (a więc powiedzmy: danego X) w języku świadczy więc o pewnej bliskości, zażyłości czy konfliktach, innymi słowy — o występowaniu wspólnych relacji, o kontaktach między społecznościami; jest dowodem faktu dostrzegania istnienia innej wspólnoty.

Wspomnianą ankietę przeprowadzono wśród humanistów — słuchaczy historii i filologii polskiej. Zauważmy, że badania przeprowadzono na obszarze, na którym osiedlono Łemków po II wojnie światowej. Stefan Dudra podaje, że większość z grona 11 768 osób, które w ramach akcji „Wisła” przesiedlono na tereny Środkowego Nadodrza, stanowili Łemkowie⁴³. W niektórych gminach odsetek Łemków po 1947 r. sięgał nawet 30%⁴⁴. Jednak, jak wynika z analizy rezultatów przeprowadzonej ankiety, „dla 36% respondentów problematyka łemkowska miała charakter egzotyczny”⁴⁵. Z jednej strony można te wyniki zinterpretować, że jest to tylko 36%. Z drugiej strony — użyte sformułowanie „charakter egzotyczny” podkreśla jednak całkowitą obcość/nieznajomość Łemków przez tę część respondentów. Wyniki ankiety wskazywały na szczątkową wiedzę studentów o Łemkach, co jest może o tyle zaskakujące, że „często [Łemkowie byli to] ludzie z ich [ankietowanych] najbliższego otoczenia — sąsiedzi, znajomi czy nawet osoby spokrewnione”. 20% ankietowanych przyznało, że osobiście zetknęło się z Łemkami. 3 osoby spośród ankietowanych były pochodzenia łemkowskiego. Łemkowszczyznę, ojczyznę Łemków, umiejscawiano najczęściej na Wołyniu lub Bukowinie (51% odpowiedzi; 38% przyznało, że nie wie; wiedziało 11%). Na pytanie o narodowość Łemków połowa respondentów odpowiedziała, że nie wie,

⁴⁰ B. Halczak, C. Osękowski, *Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów*, „Rocznik Lubuski” 30, cz. 1, 2004, s. 51–60.

⁴¹ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku*, „Studia Etnolingwistyczne” 2009, s. 54.

⁴² T. Szarota, *Stereotypy narodowe jako temat badań historycznych w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 2, s. 3–4.

⁴³ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacja i osadnictwo ludności łemkowskiej na Środkowym Nadodrze w latach 1947–1960*, Głogów 1998, s. 68.

⁴⁴ B. Halczak, C. Osękowski, *op. cit.*, s. 53.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 55.

jaka ona jest (24% uważa ich za Ukraińców, 21% — za osobny naród i 7% za Polaków). Co ciekawe, na pytanie: „Czy ludność łemkowska posiada — Twoim zdaniem — wspólne odrębne cechy charakteru?” prawie 40% udzieliło pozytywnej odpowiedzi i wymieniło te cechy (najczęściej: pracowitość, oszczędność, łagodność). Świadczyłoby to jednak o posiadaniu jakiegoś obrazu Łemka. W podsumowaniu przeprowadzonych badań autorzy projektu napisali, że „Pozytywnym wnioskiem, jaki można wysunąć na podstawie wyników przeprowadzonego sondażu, jest brak istnienia w świadomości respondentów negatywnego stereotypu Łemka”⁴⁶.

Etnonim „Łemko”, podobnie jak „Rusin”, należy do grupy nazw etnicznych o obojętnym nacechowaniu emocjonalnym. Jest to nazwa, która w zasadzie nie jest kojarzona z żadnymi — ani negatywnymi, ani pozytywnymi — cechami etnicznymi. Nieobecność zaś stereotypu Łemka w polskiej świadomości potwierdza znany fakt obcości i egzotyki „rodzimej” mniejszości w środowisku polskim.

W Narodowym Korpusie Języka Polskiego⁴⁷ leksem *Łemko* odnotowany jest w 20 przykładach, *Łemkowie* w 105, *Łemkiny* — 5, *łemkowski* — 22, *Łemkowszczyzna* zaś — w 7. Na podstawie zamieszczonych fragmentów tekstów daje się zauważyć, że odnoszą się one przede wszystkim do opisów tradycyjnej kultury Łemków. Łemkowie kojarzeni są z malarzem prymitywistą Nikiforem Krynickim, festiwalami kultury tzw. Watrami, karczmami z regionalnym jadłem i specyficzną gwarą. Łemkowie przedstawiani są w nich głównie jako członkowie grupy etnograficznej. W zdecydowanej większości zaczerpnięte cytaty pochodzą z lokalnej prasy: katowickiego „Dziennika Zachodniego”, „Gazety Wrocławskiej” czy najliczniej reprezentowanych tytułów ukazujących się w Krakowie: „Dziennika Polskiego” i „Gazety Krakowskiej”. Wśród źródeł cytatów pojawiają się również artykuły, m.in. z „Gazety Wyborczej”, „Polityki”, książek zaliczanych do literatury faktu, wypowiedzi uczestników forów internetowych — są one jednak znacznie mniej liczne. Trzeba zauważyć, że wielokrotnie jeden artykuł prasowy posłużył za źródło licznych egzemplifikacji użycia. Ze względu na ograniczony zasięg terytorialny wykorzystanych tytułów prasowych można wnioskować, że i wiedza o Łemkach bywa rozpowszechniana regionalnie. Wyniki opisywanej wcześniej ankiety wskazują jednak, że jest to wiedza słabo przyswajana przez Polaków.

Łemkowie to zatem „nasi, swoi”, „Polscy”? Czy tylko „inni”? A może aż „obcy”? Okazuje się, że Łemkowie to raczej „nieznani”, pozostający w gruncie rzeczy poza świadomością przeciętnych Polaków.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 59.

⁴⁷ <http://nkjp.pl/poliquarp/nkjp300/query/20+/> (dostęp: 28.05.2017).

Bibliografia

- Bartmiński J., *Stereotypy mieszkają w języku*, „Studia Etnolingwistyczne” 2009.
- Bartoszek A., *Polskie osadnictwo historyczne: Lemkowie — zapomniani Polacy*, Warszawa 1939.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2005.
- Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa 1979.
- Chomiak R., *Nasz lemkowski los*, Sądecka Oficyna Wydawnicza, Nowy Sącz 1995.
- Dobrowolski K., *Migracje włoskie na ziemie polskie*, „Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie” 29 listopada–4 grudnia 1930, Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, s. 135–152.
- Drozd R., Hałagida I., *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Burchard Edition, Warszawa 1999.
- Duć-Fajfer H., *Literatura lemowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej” 7, 2001.
- Duć-Fajfer H., *Literatura lemowska — zagadnienia badawcze*, [w:] *Lemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, PAU, Kraków 1997, s. 87–98.
- Dudra S., *Lemkowie*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, red. S. Dudra, B. Nitschke, Nomos, Kraków 2010.
- Dudra S., *Lemkowie. Deportacja i osadnictwo ludności lemowskiej na Środkowym Nadodrzu w latach 1947–1960*, nakład własny autora, Głogów 1998.
- Filipiak L., *Společno-polityczna sytuacja Łemków w III RP*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.
- Głowacki A., *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, [w:] *Białe plamy — czarne plamy, sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2010, s. 287–326.
- Halczak B., Osękowski C., *Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów*, „Rocznik Lubuski” 30, cz. 1, 2004, s. 51–60.
- Hebel K., „Wojna na mapy”, „wojna na słowa”. *Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym*, LIT, Wien 2014.
- Kersten K., *Polska — państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość*, [w:] *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość?*, red. M. Kula, Warszawa 1989.
- Kornecki J., *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Wydział Wykonawczy Zjednoczenia Polskich Tow. Oświatowych, Warszawa 1929.
- Łoziński S., *Wobec polskiego państwa narodowego. Mniejszości narodowe w Polsce w okresie 1945–89*, [w:] *Rzeczpospolita utracona. Następstwa nazizmu i komunizmu na ziemiach polskich*, red. J. Eisler, K. Rokicki, Warszawa 2010, s. 13–34.
- Michna E., *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, „Prace Komisji Wschodniosłowiańskiej” 8, 2004.
- Misiak M., *Lemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Misiło E., *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 1. *Dokumenty 1944–1945*, Warszawa 1996, t. 2. *Dokumenty 1946*, Warszawa 1999.
- Pecuch M., *Tożsamość kulturowa a etniczna. Lemkowie w zachodniej Polsce i na Ukrainie. Studium porównawcze*, Zjednoczenie Łemków, Koło w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2009.

- Przeszłość należy do historyków. Rozmowa o stosunkach polsko-ukraińskich w PRL z Igozem Hala-gidą, historykiem z gdańskiego OBEP (rozmawia Barbara Polak)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” nr 8, wrzesień 2001, s. 4–16.
- Reinfuss R., *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 7, 1948, przedruk [w:] *Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, Sanok 1997.
- Reinfuss R., *Śladami Łemków*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa 1990.
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1. A–H, nakładem Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, Kraków 1952–1956.
- Sosnowska D., *Inna Galicja*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2009.
- Suleja W., *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1997.
- Szarota T., *Stereotypy narodowe jako temat badań historycznych w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 2, s. 3–4.
- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Czytelnik, Warszawa 1985.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1972.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. 1989, nr 20, poz. 104.
- Węglarz S., *Koncepcje etnograficznego różnicowania kultury ludowej dzisiaj*, „Polska Sztuka Ludowa — Konteksty” 46, 1992, z. 2.
- Zwoliński J., *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994.
- Żurko J., *Rozsiedlenie ludności w ramach akcji „Wisła” w dawnym województwie wrocławskim. Opracowanie materiałów źródłowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000.

Strony internetowe

- <http://biblioteka.sejm.gov.pl/> (dostęp: 28.05.2017).
- <http://geoportal.nid.pl/nid/> (dostęp: 28.05.2017).
- <http://isap.sejm.gov.pl> (dostęp: 28.05.2017).
- <http://nkjp.pl/poliqarp/nkjp300/query/20+/> (dostęp: 28.05.2017).